

УЛАСНА-ЛЕКСІЧНЫ ВЫБАР ВАСІЛЯ БЫКАВА Ў АПОВЕСЦІ «ЯГО БАТАЛЬЁН»

Творчасць кожнага пісьменніка звязана з індывідуальным аўтарскім бачаннем свету, з яго жыццёвым вопытам, з асаблівасцямі эпохі і характарам тых падзей, што сталі вызначальнымі для яго на ўсім жыццёвым шляху. Для Васіля Уладзіміравіча Быкава такой падзеяй была Вялікая Айчынная вайна, якая гартавала і разбурала, жахала і выпрабоўвала, знішчала і давала надзею, прыніжала і ўзносила. Выжыць і перамагчы – дзве асноўныя задачы, што вырашалі ўдзельнікі той глабальнай катастрофы, вырашалі кожны па-рознаму, канцэптуальна пранізаваюць шматлікія творы на ваенную тэматыку. Для Васіля Быкава было важным, у першую чаргу, як выжыць, за кошт чаго альбо каго, як перамагчы, чым і кім ахвяруючы, што адбываецца з людзьмі пад цяжарам вайны і пагрозай знішчэння. Глыбокі псіхалагізм і высокая маральнасць надалі яго творчасці сусветную вядомасць і папулярнасць.

Пісьменнік сам прайшоў дарогамі ваеннага ліхалецця, таму вобраз аўтара прысутнічае ў кожным яго творы. «У вобразе аўтара, у яго маўленчай структуры аб'ядноўваюцца ўсе якасці і асаблівасці стылю мастацкага і публіцыстычнага твора: размеркаванне моўных сродкаў у апісанні герояў, іх учынкаў і думак, пераходы ад аднаго стылю выкладу да другога, пералівы і спалучэнні фарбаў у апісанні прыроды, характар ацэнак пры дапамозе адпаведных слоў і выразаў, асаблівасці сінтаксічнага ладу маўлення і г. д.» [2, с. 82]. Між тым як дзеючая асоба, як крыніца экспрэсіўна-сэнсавага асвятлення падзей вобраз аўтара выключаны са свету апавядання твораў Васіля Быкава, хоць ён не перастае мысліцца і прысутнічаць у мастацкім

творы, у яго стылі. Апавяданне вядзецца ў пераважнай большасці ад імя персанажа, і менавіта праз яго мы адчуваем адзнакі пэўнай аўтарскай індывідуальнасці. «Канцэнтрацыя апавядання вакол персанажа, паглыбленне ва ў яго ўнутраны свет карэнным чынам мяняе спосабы выражэння аўтарскай пазіцыі, моўны вобраз апавядальніка ў мастацкай прозе. Аўтарскае ўмяшанне ў апавяданне абмяжоўваецца. Пункт гледжання персанажа становіцца дамінуючым, ён распаўсюджваецца на ўсё, пра што гаворыцца ў творы. Усё, што трапляе ў поле зроку героя (пейзаж, знешнасць іншых персанажаў, іх учынкi, іх перажыванні, мова), адлюстроўваецца праз яго ўспрыманне. Адначасова з гэтым развіваецца і другая тэндэнцыя – сутыкненне *пунктаў гледжання* розных персанажаў, пашырэнне колькасці *пунктаў гледжання* на падзеі, што адлюстроўваюцца ў творы, і гэта дае магчымасць пісьменніку паказаць адну і тую ж з’яву ў розных ракурсах, пашырыць рамкі адлюстравання» [2, с. 83].

Аповесць «Яго батальён» была напісана ў 1975 г. Яна ўвайшла ў кнігу пад назвай «Пайсці і не вярнуцца», што пабачыла свет у выдавецтве «Мастацкая літаратура» ў 1979 г. Менавіта паводле гэтага выдання (Быкаў, В. Пайсці і не вярнуцца : аповесці / В. Быкаў. – Мінск : Маст. літ., 1979. – 264 с.) разгледзім некаторыя асаблівасці лексічнай сістэмы аповесці «Яго батальён». Да гэтых асаблівасцей адносіцца, перш за ўсё, **уласна-лексічны выбар пісьменніка**. Гэта тыя словы і выразы, што характарызуюць творчую індывідуальнасць пісьменніка, дапамагаюць стварэнню яркіх мастацкіх вобразаў як у плане іх індывідуальнай моўнай характарыстыкі, так і ў плане раскрыцця іх светапогляду, псіхалагічнага стану. У кнізе «Стылістыка тэксту» прафесар М. Я. Цікоцкі адзначае: «Пад сродкамі лексічнай (або слоўнай) выразнасці трэба разумець уласна-лексічны выбар пісьменніка, а таксама фанетычныя, граматычныя і словаўтваральныя асаблівасці мовы. Яны выкарыстоўваюцца для характарыстыкі персанажа ў сацыяльных, псіхалагічных або характаралагічных адносінах» [2, с. 131].

Адна з прыкмет лексічнага складу аповесці «Яго батальён» – наяўнасць шэрагу русізмаў. Абумоўлена гэта шматлікімі экстралінгвістычнымі і інтралінгвістычнымі фактарамі. Васіль Быкаў пачынаў сваю літаратурную дзейнасць як рускамоўны пісьменнік. Пазней у яго беларускамоўных творах адлюстраваліся і моўная сітуацыя ў краіне, і ўзровень развіцця, распрацаванасці тагачаснай беларускай літаратурнай мовы. Апавядаючы пра падзеі вайны, у якой

удзельнічалі ўсе народы Савецкага Саюза, аўтар выкарыстоўвае русізмы і з пэўнай стылістычнай мэтай для характарыстыкі персанажаў. Так, у грубаватым камандзірскім тоне маўлення маёра Гунько «праскокваюць» словы: *пачаму, саізволілі, палучыш*; у мове параненага генерала – *харашо, убяры*. У мове іншых персанажаў сустракаем яшчэ і такія рускамоўныя словы: *блажэнства, давольстве, у аўражку, сястронкі, палучаеца, хаця, плахой, всягда пажаласта, здраствуйце, безабразіе, уравень, панялі, абучыць, па сумяціцельству, распалажыліся, не замячалася, упраўленне, хазяйства* і некаторыя іншыя. Асобныя лексемы выступаюць у аповесці як варыянты намінацыі адных і тых жа рэалій: *рэмень – рамень – дзяга; пёс – сабака; паўшубак – кажушок*. Даволі часта сустракаецца прыметнік *трудны* і вытворнае ад яго прыслоўе *трудна*, хаця вышэйшая ступень параўнання выступае ў форме *цяжэй*.

У аповесці «Яго батальён» Васіль Быкаў індывідуалізуе маўленне сваіх герояў і паводле нацыянальнай прыналежнасці. Прывядзём дыялог галоўнага героя камбата Валошына з лейтэнантам Муратавым, татарынам па нацыянальнасці:

– *Як вы размеркавалі папаўненне? – папаўголасу запытаў камбат.*

– *Усіх у адын узвод.*

– *Усіх? А камандзір узвода?*

– *Сам буду камандыр узвода. Буду под рукой дэржаць.*

– *Ну і які настрой у новенькіх?*

– *А, какой настрой! Прысталі, спаць хаця. Акапывацца не хаця.*

– *Акапацца трэба.*

– *Я сказаў: адын ячэйка на два чалавек.*

А вось дыялог камбата з параненым радавым Аўдзюшкіным:

– *Аўдзюшкін, ты?*

– *Я, таварыш камбат.*

– *Ты што, паранены?*

– *Раніты, таварыш камбат. Во ногі ў мэнэ прастрэленыя.*

– *А Нагорны?*

– *Нагорны вбіты. Ёго гранатай вбіла. Тут, у траншэйцы.*

– *Раніцай?*

– *Ранкам, ну, – з натугай стрымліваючы стогн, казаў Аўдзюшкін. –*

Як мы сунуліся, ну ён і наваліўся. Всех пэрэбілы. Тількы я остався.

Значная колькасць рускамоўных слоў у аповесці класіка тлумачыцца і асабліва сямі развіцця і функцыянавання сучаснай бела-

рускай літаратурнай мовы. Прафесар В. І. Іўчанкаў у сувязі з гэтым падкрэслівае: «Мова беларускага народа грунтуецца на традыцыі вуснага маўлення. Гісторыя распарадзілася так, што пісьмовая форма беларускай мовы доўгі час была пад забаронай, і яе носьбіт вымушаны быў карыстацца пісьмовай формай польскай, рускай, калі трэба было напісаць паперу ва ўправу, да чыноўніка. Аднак ён не мог аддаць ёй перавагу ў маўленні, бо гаварыў так, як яго навучылі бацькі – на роднай гаворцы. Гэты экстралінгвістычны факт паўплываў на перспектыву фарміравання сучаснай беларускай мовы» [1, с. 41]. Другі немалаважны экстралінгвістычны чыннік – моўная палітыка ў СССР, скіраваная на другасную ролю нацыянальных моў ва ўмовах руска-нацыянальнага білінгвізму. Гэтыя фактары пэўным чынам адбіліся на лексічным складзе першых беларускамоўных апавесцей Васіля Быкава. Аднак большасць русізмаў і слоў гутарковай лексікі ў мове таленавітага мастака мае пэўную стылёвую нагрузку.

Яшчэ адной адметнай рысай уласна-лексічнага выбару пісьменніка з'яўляецца шырокае ўжыванне назоўнікаў са значэннем зборнасці. У апавесці «Яго батальён» налічваецца больш за 30 іх ужыванняў. Толькі назоўнік *кустоўе* ўжываецца восем разоў. Згушчана сць фарбаў, адметнасць пейзажаў, напружана сць момантаў вызначаюць у тэксце апавесці гэтыя словы. Некаторыя сказы ўтрымліваюць адразу два назоўнікі са значэннем зборнасці. Напрыклад: *Боты хрустка ламалі леташні змерзлы **быльнэг** на ўзмежку, нейкае нябачнае калючае **суччо** ў доле чаплялася за халявы, полы шыняля, вецер надакучліва сцёбаў па твары незавязанымі матузамі шапкі. Паранейшаму было цёмна, напорысты паўночны вецер шапацеў у **быльнягу** і рэдкім, па ўзмежках, **кустоўі**. Сотні сталёвых асколкаў гарачай віхурай абдалі **кустоўе**, зразаючы **голле** і наскрозь прапякаючы тоўсты, да самага дна, лёд.* У першым сказе словы *быльнэг* і *суччо* сваёй семантычнай кандэнсацыяй падкрэсліваюць перашкоды, з якімі сутыкнуўся герой апавесці, складанасць іх пераадолення. У другім сказе словы *быльнэг* і *кустоўе* дапамагаюць намалюваць адметны пейзаж эканомнымі моўнымі сродкамі. У апошнім сказе словы *кустоўе* і *голле* ў звязку з іншымі словамі раскрываюць дынамізм сітуацыі, напружана сць моманту. Адзначым іншыя лексемы са значэннем зборнасці ў апавесці: *клучча, хмызняк, шчацінне (шчэць), хмыззё, куп'ё, грымоцце, вецце, правалле*. Найбольшай азначнасцю з іх вызначаюцца *грымоцце* і *правалле*: *Сцяўшыся ў бліндажы, ён [Валошын] пільна ўслухоўваўся ў ашалелае*

*грымоце бою і думаў, што неўзабаве павінен наступіць пералом у той або іншы бок. Перачакаўшы серыю мінных разрываў, калі, здавалася, усё на свеце вось-вось абрынецца ў **правалле**, ён зноў узняў галаву і ўбачыў байца, які то заміраў ля самай зямлі, напэўна, чакаючы, калі скончацца блізкія выбухі, то, зноў ліхаманкава перабіраючы рукамі, поўз у яго бок.*

Цікавымі, часам не зусім звычайнымі з пункту гледжання дэрывацыі і ўжывання ў сучаснай беларускай мове з’яўляюцца наступныя назоўнікі: *фыркат* (Адразу ж унізе пачуўся ціхі крыўдлівы віск, затым энергічны **фыркат** сабакі); *кывуляка* (Загінастая **кывуляка** траншэі на самым версе); *цямрыва* (Наўкола хутка цямнела, чорны сакавіцкі прасцяг усё гусцей атуляла глухое **цямрыва** ночы); *добрасць* (Ярашчук, напэўна, не адразу заўважыў, што ў бліндажы ўсе маўчалі, мала ўспрымаючы бесклапотную **добрасць** яго настрою); *абмыўка* (– Так што вінуем, таварыш капітан, – сказаў Гутман. – Во тут я і **абмыўку** здабыў); *голаў* (Убачыўшы камбата, Маркін узняў **голаў** і выразна цяжка ўздыхнуў); *выратоўца* (Валашын, на сваё здзіўленне, убачыў побач і гэтага кульгавага сабаку, які затым упарта не хацеў разлучацца са сваім **выратоўцам**); *страхавітасць* (Байцы таропка павыскоквалі з сваіх акопчыкаў і, прыгінаючыся, з прытоенай **страхавітасцю** на тварах, сыпанулі з абмежка да балота); *трэскат*, *дзіганне* (Стараючыся перасіліць **трэскат і дзіганне** чэрг, ён прыпадняўся на руках і пракрычаў, выразна выгаворваючы кожнае слова); *адставака* (Ён пазіраў на вышыню і хмызняк, з якога ўсё яшчэ валакліся **адставакі** і параненыя); *нечаканка* (Зрадніцкі франтавы лёс, думаў ён, як прывыкнуць да яго **нечаканак?**). Найбольш частотным з гэтых назоўнікаў у аповесці з’яўляецца слова *цямрыва*, што, зразумела, абумоўлена сэнсавымі і стылёвымі асаблівасцямі тэксту.

Трапнасцю, сэнсавай насычанасцю вызначаюцца шматлікія азначэнні ў аповесці В. Быкава. Прывядзём некаторыя з іх, найбольш цікавыя, у складзе словазлучэнняў: *загінастая кывуляка траншэі*; *агняныя светлякі куль*; *хрупастькі на марозе снег*; *санлявае наваколле*; *валюхасты крок*; *зіхоткая прыгажосць*; *ляшчынавы ўзлесачак*; *мільготкае святло*; *абшкрэбаны паўшубачак*; *счацвяронья выбухі*; *пашкуматаны хмызняк*; *нацягненыя адносінны*; *знянацкая чарга*; *кывулястая траншэя*; *казыркатая шапка*; *агняна-гарачая кава*; *дрыготка-падсветленая цемра*; *самотна-гнятлівае чаканне*; *змрочна-спакойныя твары*; *напружа-*

на-пакутныя хвіліны; агняна-трасірныя чэргі. Неабходна адзначыць, што сярод дзеепрыметнікаў незалежнага стану прошлага часу ў творы пераважаюць формы з суфіксам -л-: *вытаялыя схілы, апрыклыя настаўленні, спазнелае віншаванне, змерзлы быльнёг, пахаладзелае неба, прыцьмелае неба, ашалелае грымоцце.*

Уласна-лексічны выбар Васіля Быкава ў аповесці «Яго батальён» абумоўлены зместавай асаблівасцю твора і стылёвым увасабленнем гэтага зместу. Аўтар не абмяжоўвае сябе пэўнымі рамкамі, выкарыстоўвае лексічнае багацце мовы творча і мэтанакіравана. Яго словатворчасць абапіраецца на народна-гутарковую стыхію, а ў кніжнай лексіцы праяўляюцца адзнакі рускай мовы.

Літаратура

1. Іўчанкаў, В. І. Дыскурс беларускіх СМІ. Арганізацыя публіцыстычнага тэксту / В. І. Іўчанкаў. – Мінск : БДУ, 2003. – 257 с.
2. Цікоцкі, М. Я. Стылістыка тэксту : вучэб. дапам. для студэнтаў вышэйш. навуч. устаноў філал. профілю / М. Я. Цікоцкі. – Мінск : Беларус. навука, 2002. – 223 с.